

JOSEP RAFAEL PÉREZ BORREDÀ^a

LA CONNEXIÓ ENTRE BENALI I LA VALL DE CÀRCER, UNA ALTRA POSSIBILITAT D'ÚS COMPLEMENTARI DEL TERRITORI AL SEGLE XVI

RESUM

Durant l'Edat Moderna es va consolidar una agricultura intensiva, d'alt potencial demogràfic i elevat diferencial productiu en les planes litorals valencianes, de manera que existia un cert desequilibri entre les terres de cultiu i de past, que plantejava com a resposta el repte de la complementarietat entre territoris a escala regional. Indicis d'aquesta acció complementària als territoris sembla que es va produir entre la Serra d'Énguera i algunes hortes de la Ribera, incloses en el terme de Xàtiva, cas de la Vall Farta o Vall de Càncer. En aquest treball s'explica un cas, a partir de la documentació conservada en l'Arxiu Històric Nacional, que suggereix la pràctica de la complementarietat entre territoris a escala regional en València durant l'Edat Moderna, en concret, el mantingut entre àrees amb vocació ramadera, la muntanya d'Énguera, i d'agricultura intensiva de regadiu, la Vall de Càncer, a la Ribera del Xúquer. El fet que des de Càncer i de Sumacàncer es fera un ús pecuari de la Serra d'Énguera, s'entén tant pel progrés agrari i demogràfic del Cinc-cents, que va empentar la ramaderia de les hortes a l'ermàs, com per la continuïtat d'un model anterior, encara que fortament condicionat i degradat, d'ús del territori, degut a la permanència de població morisca.

PARAULES CLAU: agroecosistema de base orgànica; complementarietat territorial; Edat Moderna; model islàmic d'ús del territori; sostenibilitat; transtermitància ramadera.

a jrperezborreda@hotmail.com

THE CONNECTION BETWEEN BENALI AND CÀRCER VALLEY,
ANOTHER ALTERNATIVE FOR THE COMPLEMENTARY
USE OF THE TERRITORY IN THE 16TH CENTURY

ABSTRACT

During the Modern Age, intensive agriculture with a high demographic potential and a high productive differential was consolidated in the Valencian coastal plains. This caused a certain imbalance between farmland and pasture land, which generated the need to complement territories at the regional level. The indications of this complementation between territories are observed between the Sierra de Enguera and some orchards of the Ribera, included in the municipality of Xàtiva, in the case of Farta Valley or Càrcer Valley. This paper explains a case study, based on the documentation preserved in the National Historical Archive, which suggests the practice of complementarity between territories at the regional level in Valencia during the Modern Age. Specifically, it is about the relationship maintained between livestock areas, the Enguera mountain, and intensive irrigated agriculture, the Càrcer Valley, in the Ribera del Xúquer. The reason why the Sierra de Enguera was used for livestock from Càrcer and Sumacàrcer can be understood for two reasons: the agrarian and demographic progress of the 16th century, which pushed livestock farming from the orchards to the wilderness, and the continuity of an earlier model of land use, due to the permanence of the Moorish population, although heavily conditioned and degraded.

KEYWORDS: organic-based agroecosystem; territorial complementarity; Modern Age; Islamic model of land use; sustainability; local livestock transhumance.

INTRODUCCIÓ

La dinàmica paisatgística general registrada en les terres valencianes des del segle XIII, centrada en el ple desenvolupament del secà extensiu per mitjà de la transformació de terrenys amb vegetació espontània i en la dessecació d'espais humits, tindria la seua culminació en el segle XVIII, i comprendria el XIX (Garrabou, 1985; Giménez Font, 2008). Molt abans, s'havia consolidat una agricultura intensiva, d'alt potencial demogràfic i d'elevat diferencial productiu en les planes litorals (Mateu, 1983; Ardit, 1993; Piqueras, 1999). Aquestes àrees, no obstant, presentaven un fort dèficit ramader i forestal, a més de cerealista. Les planes litorals no tenien pràcticament espais comunals en els territoris irrigats, perquè les hortes des de molt prompte produïen durant tot l'any, a més que el ramat era una amenaça constant per als cultius d'horta. No obstant, per mantindre esta fertilitat necessitaven un abundant abonat (Casey, 1983). El desequilibri entre les terres de cultiu i de past plantejava el repte de la complementarietat entre territoris a diverses escales, la qual cosa pareix que es va produir entre algunes àrees de la Serra d'Énguera, cas de les deveses de Benali i de La Carrasca incloses en la jurisdicció de Bolbaite, i algunes hortes de la Ribera, incloses en el terme de Xàtiva, cas de la Vall de Càrcer. En aquesta comunicació

s'explica un cas, a partir de la documentació conservada en l'Arxiu Històric Nacional¹, que suggereix la pràctica de la complementarietat d'un determinat tipus d'usos entre territoris a escala supracomarcal en València durant l'Edat Moderna, en concret, el mantingut entre àrees pròximes amb vocació ramadera, la muntanya d'Énguera, i d'agricultura intensiva, encara que no en tot el terme, de regadiu, la Vall de Càrcer (Pons Alós, 1995), a la Ribera del Xúquer. Aquestes dos àrees que posem en connexió comparteixen un tret en comú: són àrees de poblament morisc.

Característiques generals de l'àrea d'estudi

La Vall de Càrcer està física i administrativament, a l'època que ací es tracta, ben definida. Va ser inclosa al terme de Xàtiva arran de la conquesta cristiana en 1244. Aquesta vall és un apèndix de la gran planura al·luvial del Xúquer, format tot just en eixir el riu del Massís del Caroig pel congost de Tous. Al nord, el tanca els últims estreps de la serra del Cavalló; pel sud, tanquen la vall dues formacions geològiques, una de tipus cretaci, de direcció encara ibèrica que forma el límit natural amb la Canal de Navarrés, i una altra de naturalesa triàsica, la serra de Santa Anna. L'entrada pel sud del riu Sallent ha construït un gran ventall al·luvial sobre el que es troba, entre d'altres, Càrcer. Càrcer dona nom a la vall on el riu Xúquer encara no s'ha obert a la plana d'inundació. Aigües amunt del Xúquer, Sumacàrcer se n'aprofita per construir el seu regadiu de la Sèquia d'Escalona, millorada i ampliada a finals del segle XVI per donar reg al terme de la vila de Castelló que s'acabava de segregat de Xàtiva (Piqueras i Sanchis, 2006). L'àrea contenia, no obstant, un important secà, cas de Càrcer, on Escolano (IV, 682) destacava primeries del segle XVII una producció important de panses que es comercialitzaven, juntament amb les d'Alcosser i Carlet, arreu de la Península, França i Itàlia. També, un ample bosc en el que hi havia pins, carrasques i roures a finals del segle XVI (Pons Alós, 1995).

Sumacàrcer, per la seua situació estratègica, a cavall entre diferents comarques i el fet de que al 1431 el rei Alfons el Magnànim li concedira privilegi per tenir barca i peatge, s'ha convertit històricament en un pas estratègic per al trànsit des de terres castellanques fins a la Ribera –o a l'inrevés–. Abans de la conquesta cristiana, el castell o districte administratiu musulmà de Sumacàrcer, inscrit dins del general de Xàtiva, englobava les diverses alqueries de la vall de Càrcer. Una prova del seu emplaçament estratègic va ser que Jaume I va utilitzar el pas per Sumacàrcer, i va remuntar el riu Sallent, per ubicar el campament reial a Sallent a l'hora d'assetjar Xàtiva en 1243. Durant bona part de l'època moderna –i d'abans– la travessa del riu Xúquer es farà per Sumacàrcer, a més de la principal que passava per Alzira, des de València cap a Xàtiva i a la Vallidigna. Per anar des d'Aiora a València s'emprava la ruta Aiora-Bicorp-Navarrés-Xella-Sumacàrcer-Antella-València. Per anar des de Tous a Xàtiva, s'anava per Tous-Sumacàrcer-Sallent-Xàtiva. Per anar d'Énguera a Sumacàrcer s'utilitzava la ruta Énguera-Xella-Sumacàrcer (Pons Alós, 1995).

1 Fernán Núñez Snañh, C. 218, D. 4, "Información a instancia del Sr. de Bolbayt y D. Bernabe de Borja, Sr. de Enguera, sobre a quien pertenecía el termino y partido de Benali, año 1576".

Respecte a l'espai rural, al terme de Sumacàrcer la morera esdevindrà monocultiu a l'horta a primeries del segle XVI, substituint el lli, el blat i altres productes d'horta; el garrofer, la vinya i l'olivera predominen al secà. Aigües amunt del lloc s'hi trobaven les Argoleges dedicades a conreus d'horta, sobretot morera; també olives, garrofes, raïm i fruita. El secà d'aquesta part estava dedicat a l'olivera i a la garrofera, però especialment a l'espart. Aigües avall, en la genèrica Horta del lloc, es trobava el bovalar que es prolongava des de l'horta al peudemont i, ja a la muntanya, el pinar del senyor. A l'est, el Pla de Cotes estava voltat per una important zona d'emprius. Finalment, una part reduïda dels erms i secans seran transformats en regadiu a finals del segle XVI en ser traçada la nova sèquia d'Escalona (Pons Alós, 1995).

EL CONTEXT A LA RIBERA: UNA AGRICULTURA DE BASE ORGÀNICA

Les possibilitats de millora productiva d'una agricultura de base orgànica eren limitades. El funcionament físic-biològic dels sistemes agraris imposava límits a la seua capacitat de creixement (Sieferle, 2001). Tot i això, va existir un marge per què el creixement es produïra, segons la capacitat real d'incrementar el contingent ramader. Ara bé, la possibilitat d'incrementar la càrrega ramadera es veia restringida per l'escassetat de pastos i, en general, de biomassa agrícola (pinsos i farratges), en el cas de que gran part de l'àrea conreada es dedicara a la producció d'aliments humans. Aleshores, es feia necessària una gestió integrada del territori, mantenint zones de past i de bosc per tal d'alimentar al ramat i transferir nutrients des de la zona inculta a la de conreu. Per tant, si creixia el conreu i decreixia l'inculte, es trencava l'equilibri. Si calia augmentar els rendiments i la productivitat, era imprescindible incorporar una major quantitat de fertilitzants, que en eixa època provenia, principalment, no només, del fem animal. Per tant, calia augmentar la cabanya ramadera. Això implicaria dedicar una part important de les terres cultivades a la producció de cereals pinso i farratges, i incrementar les terres dedicades a pasts naturals (González de Molina, 2001).

A les planes litorals valencianes s'hi troben les dos grans hortes fluvials hereves del període islàmic, la de València i la d'Oriola. La resta d'hortes d'aquella etapa seran o bé regadius locals abastits per rambles i fonts, cas de l'Horta de Xàtiva, o bé microsistemes de reg d'origen andalusí segmentats i de menor àrea regable units a una alqueria, cas d'algunes documentades als voltants d'Algemesí, dins de l'antic terme d'Alzira. El gran sistema hidràulic en la Ribera del Xúquer es va desplegar en la marge esquerra del riu en el segle XIII. La seua plasmació pràctica va ser la construcció de la Sèquia Reial. Esta iniciativa formava part de la política d'expansió del reg per la comarca i es va superposar al regadiu heretat de l'etapa islàmica, el qual era molt reduït i fragmentat. Acomplia un objectiu polític: ser un instrument per tal d'atreure i fixar una població cristiana a la zona d'Alzira, amb la finalitat d'aconseguir el domini polític sobre un territori acabat de conquerir, situat molt a prop de la ciutat de València (Guinot, 2000). Desenvolupant l'esmentat projecte, els cristians privilegiaren algunes de les antigues alqueries provocant el declivi progressiu d'altres. Una sèrie de factors ajudaren al procés; pestes, guerres i avingudes del Xúquer obligaren els supervivents a afrontar els perills més solidàriament. Així s'abandonen alqueries disperses i es busca la seguretat d'un nucli capaç d'ésser defensat. Al remat, es va produir un canvi en l'organització territorial segons com anava concentrant-se el poblament (Mateu, 1983).

D'aquesta manera, l'element clau per tal d'explicar el canvi paisatgístic viscut a la comarca va ser la construcció, impulsada per Jaume I, entre 1258 i 1269 de la Sèquia Reial del Xúquer. Aquesta infraestructura donarà reg a 40.000 fanecades de terra a final de l'Edat Mitjana. La transformació va comprendre el reialenc d'Alzira, del que Algemesí i Guadassuar formaven part fins al seu desmembrament al segle XVII. Aquest nou agrosistema, nodrit d'abundants recursos hídrics, convertirà a esta part de la Ribera en el celler de la ciutat de València del segle XIV, on arribava el blat per mar des de Cullera. Les collites eren abundants i segures en aquesta illa regada, voltada de secans i aiguamolls. El 1404 s'afirmava que només els pobles que tenien regadiu de la Sèquia Reial no patien malbé en les collites i eren els únics que collien amb abundància. Els sobrants d'aigua possibilitaren, al seu torn, el creixement amb força dels arrossars (Peris, 2000).

UN AGROSISTEMA PRODUCTIVAMENT MOLT INTENSIU I ENERGÈTICAMENT MOLT EFICIENT

L'existència d'un vast i barat sistema de reg va fer possible que l'agrosistema, bastit per la Sèquia Reial, tingués una gran intensitat productiva. A més, es beneficiava de l'adob natural que aportaven els sediments, farcits de nutrients, de les avingudes periòdiques del Xúquer. Hi tenia pocs condicionants ambientals, comparant esta comarca amb altres sense reg a l'àrea mediterrània. Per tant, la producció estava condicionada en bona mesura per la fluctuació dels preus dels mercats. Era, doncs, un agrosistema molt intensiu, on la producció de cereals (blat, arròs, dacsa), cada cop més especialitzada, estava orientada al mercat en el segle XV (Peris, 1989, 2000, 2001).

La forta baixada dels preus dels cereals a mitjan segle XVII provocà la reorientació productiva, abandonant el cereal i optant per la morera. Aquest cultiu era més comercial encara i va donar bons beneficis als cultivadors. Així, amb la proliferació de la cria dels cucs de seda, el creixement de la filatura sedera a l'àmbit domèstic va ser una realitat i va possibilitar ingressos alternatius, juntament als proporcionats per l'agricultura (Peris, 1989). Restar terra al cereal i dedicar-la a la morera, total o parcialment, va ser possible en un context de creixement demogràfic, perquè l'agrosistema va permetre uns alts rendiments per unitat de superfície de productes alimentaris exigents en consum d'aigua, cas de l'arròs i la dacsa. Finalment, l'especialització productiva basada en moreres, cereals i hortalisses va reduir la terra que necessitava una família per garantir la seua supervivència i oferia marge per a la comercialització dels excedents. S'ha dit que l'arròs va ser el producte responsable del creixement agrícola de la Ribera del Xúquer en el segle XVII i XVIII (Ardit, 1988).

El model d'agricultura comercial basat en la seda ja havia començat a establir-se en els pobles de cristians vells de la comarca abans de l'expulsió morisca. Aquest model agrari va ser el que els repobladors exportaren a les localitats morisques després de 1609, aprofitant l'oportunitat extraordinària que se'ls ofería de poder començar des de zero (Ardit, 1988, 1993). Dins l'agrosistema riberenc es deixaven per a altres usos els secans, les zones pantanoses i les muntanyes (Peris, 2001).

INCREMENT DEL CONSUM TERRITORIAL: EL REPTE DE LA COMPLEMENTARIETAT

Generalment, els grans sistemes hidràulics presentaven un fort dèficit ramader i forestal. Les planes litorals no tenien espais comunals en els territoris irrigats, llevat dels bovalars, perquè des de ben prompte produïen durant tot l'any, a més que el ramat era una amenaça constant per als cultius d'horta. No obstant això, el manteniment de la fertilitat del sòl agrari necessitava d'un abundant adobat (Casey, 1983). El desequilibri entre terres de cultiu i de pastura plantejava, doncs, el repte de la complementarietat entre territoris, des d'una perspectiva biològica.

Al reialenc d'Alzira, durant els segles XVI i XVII, més de les quatre quintes parts del territori estaven lliures d'aprofitament agrari. La superfície conreada va créixer moderadament fins el segle XVIII (Peris, 1989). Pel que fa a les pastures, el Reial Patrimoni arrendava una part i la resta era compartida pels transhumants aragonesos, els abastadors de la ciutat de València i els ramaders locals. Als veïns els quedaven curts els bovalars i el creixement del consum local de carn, a causa de l'increment demogràfic, va obligar a fer ús de tot el terme. Eixa tendència topava de ple amb els interessos dels arrendadors del Reial Patrimoni, propietari dels pastos d'Alzira, que volien limitar l'entrada del ramat franc al reialenc (Castán, 1998).

La decadència de la transhumància aragonesa, en intensificar-se la producció d'horta amb les rotacions al mateix camp i incorporant el cultiu de la morera, i la crònica escassetat d'espais adequats per criar ramats, explica la dependència de la compra de ramat foraster per l'abastiment local (Peris, 1989). Segons el cens de 1510, la ramaderia local d'Alzira a males penes superava en conjunt el miler de caps. Els interessos ramaders del veïns d'aquesta vila estigueren sotmesos a fortes restriccions, tant pel règim de conreus que es va imposar des del segle XVI, com per la reglamentació jurídica favorable a l'agricultura.

Com podia funcionar teòricament l'agrosistema de la Sèquia Reial durant els segles XVI i XVII?

Durant l'Edat Moderna els sistemes agraris eren depenents en exclusiva de l'energia solar, per tant, s'havia d'obtenir del sòl, mitjançant convertidors biològics, el combustible, els aliments i les fibres d'ús social, així com els aliments necessaris per mantindre el ramat de treball i de renda. En conseqüència, les millors terres i les de regadiu estaven dedicades a produir aliments d'elevada qualitat, destinats al consum humà. En canvi, les de pitjor qualitat acollien el ramat o es dedicaven a la producció forestal. Era la manera que els distints usos del territori competiren el menys possible entre ells i es pogueren aprofitar al màxim. Calia que cada espai fora aprofitat segons les seues possibilitats i característiques, dedicant-lo a un aprofitament particular, de manera que poguera satisfer les necessitats generades pels altres (Guzmán Casado i González de Molina, 2006; Cussó et al., 2006).

El ramat representava un paper clau en el funcionament d'un agrosistema basat en energia solar, doncs connectava els distints usos del territori. El de treball aportava la seua força de treball i transportava els nutrients a les parts més productives de l'agrosistema, en aquest cas el regadiu. El de renda donava fem i millorava la dieta de la població. L'escassetat de pastures obligaria a destinar una part de les terres de cultiu a la producció de grans per tal de completar l'alimentació del bestiar. Així, la producció de grans

per al ramat competia amb la producció de grans per al consum humà, però açò s'hauria compensat mitjançant un ramat de llauró que satisfia tant les necessitats de tracció com les de fertilització. Podem pensar que l'equilibri relatiu al si de l'agrosistema de la Sèquia Reial era possible, ja que es produïa la reposició dels nutrients extrets en cada collita. Això ho demostra el fet que es realitzava un aprofitament molt intens en la zona d'horta, que no descansava al llarg de l'any.

Per practicar un sistema d'explotació ininterrompuda, l'horta necessitava bona cosa d'adobs, però no podia suportar una gran població animal. L'accés del ramat als camps es va regular ben prompte, a Alzira a finals del segle XVI, sempre mirant pels interessos dels agricultors. Donat que la ramaderia transhumant va ser menor en el segle XVII respecte de la desplegada al segle XVI, ja que va assolir un màxim en 1620 i va iniciar una davallada continuada en avant que abastà el segle XVIII (Piqueras i Sanchis, 1991), i no podia entrar al regadiu amb facilitat, s'utilitzaven altres alternatives a l'hora de fertilitzar els camps, s'empraven tota mena de productes orgànics, a més dels fangs gratuïts de les riuades del Xúquer, per tancar el cercle de la reposició de la fertilitat en les terres agrícoles (Peris, 1989).

En aquest context d'equilibri en el funcionament de l'agrosistema, que implicava una alta intensitat en cada un dels usos del territori, el pas d'una producció dominada pel blat a una altra més diversificada, on l'arbrat i les rotacions de cultius anaren generalitzant-se, va suposar una important limitació per a la ramaderia. Si es va anar tancant l'horta al ramat, una major demanda d'adobs a l'horta, a causa de la intensificació de les produccions que es destinaven als mercats, implicava que s'havia d'importar fem des dels pobles dels voltants, on predominaven els aprofitaments de secà i abundaven les terres incultes. Calia, doncs, afrontar el repte de la complementarietat entre territoris.

L'ERMÀS RESTAVA A L'ABAST

El sistema cereal era el principal ús del sòl agrícola, però també formava part de la base exportadora, en un context en el que l'elevat cost d'oportunitat del seu cultiu a l'horta de la Ribera era molt elevat i, per tant, anaren creant-se incentius per l'establiment de xarxes comercials amb els altiplans i àrees muntanyenques pròximes. El desequilibri entre les terres d'agricultura intensiva de regadiu i de past plantejava la necessitat de la complementarietat territorial a escala regional en alguns casos, quan se seguien més els interessos comercials que no els estrictament relacionats amb algunes tècniques de reposició de nutrients demandats a escala menor, la qual cosa pareix que es va produir entre àrees de vocació forestal i ramadera, cas de la Serra d'Énguera, i les hortes de la Ribera i de Xàtiva².

La complementarietat dels diversos espais rurals que coexistien en la zona (policonreu agrícola, àrees ramaderes i forestals) ha estat un factor clau per explicar la gran capacitat de manteniment dels paisatges mediterranis. Quant a la Ribera, una de les parts amb més proporció de terres muntanyenques de era la zona meridional, d'Antella fins a Rafelguaraf, juntament a la zona de ponent, d'Antella fins a Torís. En general, les masses forestals de la comarca eren encara molt considerables a mitjan segle XVI,

2 Énguera i Xàtiva mantenen un plet sobre comunitat de pastures en 1657 (AHN, NOBLEZA, Fernán Núñez, lligall 167).

si bé la reducció de boscos durant el segle va afectar la part meridional de la Ribera Alta, cas de Sallent o d'Antella, al caliu del creixement demogràfic especialment intens del Set-cents.

Els límits entre terres conreades i ermes no eren rígids i estables, més bé eren imprecisos, tant a les marjals com a les muntanyes. Els canvis en el paisatge agrari de la Ribera més importants i persistents durant els segles XVI-XVIII eren els que convertiren territoris de secà en terres regades i l'eixugada de zones aigualoses, els quals acabaren per donar pas a una transformació radical en els cultius. El principal va ser l'augment extraordinari del regadiu que va acabar per transmutar el paisatge agrícola (Peris, 2001).

No obstant, els conflictes per l'aprofitament de les zones incultes foren inesgotables, cas dels pobles de Càrcer i Cotes contra els de Sallent pels emprius el 1479 (Peris, 2001). Tanmateix, des que el 1433 obtingué l'alta jurisdicció, i el convertia en titular dels erms, el Senyor de Sumacàrcer mostrà molta cura en regular els usos forestals per parts dels seus vassalls (Pons Alós, 1995). La Vall de Càrcer era una de les zones en les quals els treballs forestals assolien una major rellevància, sense oblidar que la majoria dels termes incloïen tant una zona agrícola com diverses àrees de pastura i importants espais bosquetans a finals del segle XVI. L'expansió agrícola i el creixement demogràfic experimentats a la Ribera i la Costera durant bona part del segle XVI provocaren, però, una major demanda de terres per als bestiaris. El dèficit de pastures que ja es patia s'agreuà més al final de la centúria pels efectes de les segregacions municipals enregistrades als termes d'Alzira i de Xàtiva. Es va produir, com a conseqüència, una forta reorganització territorial a l'hora del manteniment dels ramats, provocant que es cercaren noves zones de pastura, originant en alguns casos una forta conflictivitat, cas de la registrada pel past de la vall d'Aigües Vives. Bé és cert que a bona part de la Ribera Alta no es tenia cap problema per alimentar els ramats del lloc i en podien acollir un nombre important de bestiar transhumant, cas d'Algemesí, l'Alcúdia o el Marquesat. El mateix ocorria a la Ribera Baixa, on l'abundància de pastures en les marjals feia que la pressió dels ramaders resultés mínima.

La vall del Xúquer era, segons el cens de 1510, una comarca on la ramaderia estant criada per professionals era mínima, a la qual cal afegir, per altra banda, l'estabulació d'animals en els corrals de les cases. Tot i que la Ribera Alta acollia tres de cada quatre caps de bestiar del conjunt comarcal, la ramaderia era modesta a molts llocs de les dues Riberes, cas d'Alginet, Alzira o Sumacàrcer. A Càrcer es censaven 539 caps i 1.150 a Sumacàrcer. La segon població es trobaria, doncs, entre les de major quantitat de ramat per foc (20 caps/foc), amb una densitat que la situen més a prop de la Canal de Navarrés (30 c/f) que de la Ribera (8 c/f) (Pons Alós, 1995). La densitat ramadera de Sumacàrcer fa pensar que, al tenir una important horta i dilatats secans i erms on pasturar, el terme seria un espai de transició entre terres d'agricultura intensiva front a erms ramaders que necessitarien mecanismes de complementarietat estricta, la qual cosa fa pensar que les raons de pasturar en espais forestals seria una opció comercial, no de complementarietat territorial en un règim energètic solar. Seran, doncs, els ramats d'ovelles transhumants, originaris de les serralades ibèriques, els qui ompliran, repetint moviments estacionals, les planes litorals valencianes. Mitjançant aquest flux ramader, el seu fem compensava el dèficit d'adobs en les hortes valencianes, i de la Ribera, provocat per la insuficiència de la ramaderia estant local, en alguns casos. La transhumància aragonesa a terres valencianes tenia una important funció agrícola. En efecte, els pastors durant els segles XVI al XVIII pagaven quantitats mòdiques pel dret de pastura, ja que

el tracte més habitual era l'intercanvi de sojorn per fem. Això explica la relativa abundància d'adobs en les hortes litorals valencianes que asseguraven la seua fertilitat. Les ovelles transhumants deixaven bones quantitats de fem en els corrals, la qual cosa acabava impulsant un comerç que permetia fertilitzar les millors terres, allà on es practicava una agricultura intensiva (Ardit, 1993).

Ara bé, la ramaderia autòctona valenciana es concentrava en aquest període a les serralades intermèdies, cas del Caroig-Aiora (Piqueras i Sanchis, 1991), que eren uns espais amb un alt potencial ramader. El paper d'aquestes terres intermèdies era albergar una cabanya ramadera estant, que practicava la transtermitància, es a dir, l'alternança de pasts de zones de cultiu a l'hivern amb els monts i les deveses a l'estiu sense eixir de la comarca. "Transtermitar" implica el traspass de les fronteres administratives d'una localitat. Són desplaçaments de ramat entre poblacions veïnes i per tant el recorregut sol ser curt. Però els desplaçaments transtermitans, a diferència dels transhumants, no impliquen l'accés a zones de pastura ecològicament diferents, impliquen simplement l'accés a major quantitat de pastures (Morales i Seguí, 2006). Si les terres baixes de la plana litoral estaven reservades als ramats transhumants, era perquè la major part d'elles estaven cultivades de forma molt intensa i no hi havia lloc per al ramat local. Així doncs, en aquests espais els agricultors sense ramats recorrien a les raberes transhumants castellanes i aragoneses, per tal què, al mateix temps que els arrendaven les herbes de l'hivern en vinyes i rostolls, els deixaren adobats els camps amb el fem de les ovelles. Bé és cert que les formes més corrents de gestió del ramat a la Mediterrània en general són aquelles que permeten tindre els animals dins d'un territori proper a la comunitat d'origen, mitjançant la gestió dels recursos de pastura estrictament locals. Estaríem davant d'estratègies de gestió que articulen de forma quasi "íntima" agricultura i ramaderia a l'àmbit mediterrani, una simbiosi que es deuria d'analitzar amb més profunditat, segons Morales i Seguí, seguint Halstead. Tanmateix, gestionar el ramat dins el límits estrictes o *quasi*, ja que els límits del terme propi es poden ultrapassar, com es palesarà més avant, dona una mesura relativa de la sostenibilitat de ramats en determinats espais mediterranis, els quals, no s'ha d'oblidar, no són mai estàtics des del punt de vista de la seua explotació agropastoral.

Com s'ha dit, per facilitar els desplaçaments dels ramats sense ocasionar danys en els camps s'utilitzava una densa xarxa d'assagadors que seguien les vies fluvials. A la Ribera del Xúquer una de les àrees de màxima densitat d'assagadors era la compresa entre Sumacàrcer i Castelló de la Ribera, tot just per on travessa l'Assagador Reial de Castella³. Les valls que penetren en la muntanya marquen l'orientació dels corriols, en aquest cas els que s'endinsen en el Massís del Caroig i la Serra d'Énguera. En el cas de Sumacàrcer, el barranc del Llop o de l'Herba, que pujava des del pla del riu al Pla de l'Alt, i connectava els termes de Xella i Navarrés (Pons Alós, 1995). Un cop als peus de les serralades prelitorals, el factor predominant passa a ser la disposició de les diferents àrees de pastura. Aleshores, el territori valencià, de nord a sud, estava travessat per una gran quantitat de rutes pecuàries que enllaçaven, d'est a oest, les planes litorals amb la pròxima muntanya interior. Açò va ser possible per la disposició característica de les terres valencianes que componen una façana mediterrània recolzada en les muntanyes, que

3 Les vies que van cap a l'horta de la Comuna d'Ènova i cap a Alzira, en Català i Sanchis (2011), potser assenyalen els vincles ramaders de la Vall de Càrcer amb les hortes esmentades.

conté els dos paisatges essencials: la costa i la muntanya, es a dir, una doble faç que li confereix la seua personalitat a la regió geogràfica.

Per tant, la presumible eficiència energètica de l'agricultura orgànica tradicional de la Ribera es devia a la integració de la ramaderia en l'agrosistema, que transformava l'energia solar captada pels cultius en l'energia necessària per realitzar les tasques agrícoles, al mateix temps que mobilitzava els nutrients que després es posaven a l'abast de les plantes en les parcel·les de major potencial agrari. No obstant, era necessari dedicar una porció de les terres a produir pinsos amb els què alimentar el ramat de llauró i casolà. Finalment, la rigidesa territorial pròpia de l'agricultura orgànica tradicional era parcialment exportada per l'horta de la Ribera als pobles veïns. La importació de fem generava una petjada ecològica sobre els pobles del secà i la muntanya de les vores del regadiu. De manera que, aquesta rigidesa territorial ofegava clarament les possibilitats de creixement agrari a l'horta. No serà sinó al segle XIX què, amb les transformacions agrícoles enregistrades, la superfície cultivada, i també el regadiu a partir d'altres recursos hídrics subterranis, s'ampliarà de forma notable al terme d'Alzira. Tanmateix, entre 1465 i 1768 l'àrea conreada havia oscil·lat entre les 26.000 i les 34.000 fanecades (Peris, 1989).

El manteniment de la biodiversitat, l'heterogeneïtat espacial i la pràctica habitual del reciclatge eren imprescindibles per garantir l'equilibri general del sistema, uns elements que es consideren bàsics per abastar la sostenibilitat agrària (Guzmán Casado et al., 2006; Cussó et al., 2006). Al tall que l'agrosistema de la Ribera incrementava el seu nivell d'intensificació productiva i d'ampliació de l'àrea conreada a costa de l'inculte, a causa de les demandes del mercat i de l'increment de la població que sustentava, podria estar minvant la seua eficiència. Aleshores, faria falta ajustar l'equilibri territorial incorporant un territori extern a l'agrosistema del regadiu riberenc, mitjançant l'importació de fem. L'orientació comercial de la producció va reduir, per tant, les possibilitats d'intensificació productiva amb recursos propis. Els agrosistemes de base energètica agrària resulten incapaços d'atendre les demandes del mercat per mitjà de l'augment de la superfície conreada o dels rendiments per fanecada, ço és, mitjançant l'increment agrari, sense alterar el seu equilibri territorial. Reduir la producció de cereal pinso a favor del cereal destinat al consum humà i a la comercialització implicava una reducció del bestiar al si de l'agrosistema i, en conseqüència, arribar als límits dels seus rendiments i de la seua productivitat. Faria falta, doncs, incorporar més terra al sistema (González de Molina, 2001), segons va ocórrer al segle XIX.

Mentrestant, als segles XVI i XVII, inclús abans, l'opció més adequada va resultar criar ramats als afores de l'horta, ja que les distintes comunitats rurals de les àrees amb predomini agrari, cas de la Ribera, prohibien la ramaderia a les hortes, la restringien en els secans i l'empentaven cap a les muntanyes o les marjals (on es creaven zones específiques per pasturar el ramat del poble). L'ús de l'espai a la Ribera es caracteritzà per una relativa especialització productiva, capaç de permetre el desenvolupament agrari sense bloquejar l'activitat ramadera. Per tant, va ser necessari delimitar zones exclusivament agrícoles i territoris en els quals convivia ambdues activitats. La important agricultura intensiva d'horta, i la més secundària agricultura de secà, a la Ribera del Xúquer va ser compatible fins que va aparèixer el guano mineral i els adobs químics, amb una modesta ramaderia estant i l'arribada de nombrosos ramats d'ovelles transhumants. El creixement agrari seguí més la via intensiva, millorant el reg i introduint nous cultius, que l'extensiva a la Ribera Alta i a la Vall de Càrcer abans de l'època contemporània. Per

a comunicar la Ribera i la Serra d'Énguera es feia servir el Camí Reial de València a Xàtiva i Aiora. Al seu torn, els camins de bestiar coincidien en aquesta època amb els eixos naturals de comunicació.

S'ha documentat un pasturatge intercomarcal, o transtermitància, que dóna informació d'una certa complementarietat entre territoris contigus de fisonomia ben distinta, com és el regadiu de la Vall de Càrcer i la Serra d'Énguera. Aquesta pràctica sobre un territori més extens que el dels termes senyorials de l'Època Moderna, potser ens porta al record antigues relacions econòmiques i socials desenrotllades en divisions administratives territorials musulmanes del segle XIII (Franco Sánchez, 1994). Seria el cas del pasturatge, en 1576, dels ramats del senyor de Sumacàrcer pel terme d'Énguera i per Benali. També d'En Joan Carroz, senyor de Càrcer, el ramat del qual era conduït per un pastor “[...] per lo terme de la dita Vila de Enguera, y de Bolbait, y per totes aquelles partides, y la mateixa partida y terme de Benali [...]”⁴.

Això és, des de la Ribera, estaven connectats els ermassos de Sumacàrcer i Bolbait fins endinsar-se en la Serra d'Énguera i el Massís del Caroig. Podem dir que es comptava amb una llarga tradició quant a la compatibilitat territorial a la Vall de Càrcer; vegem-ho. En 1476, després d'un llarg plet, els senyors de Cotes i de Sumacàrcer arribaren a un acord mitjançant el qual els veïns del primer lloc i només ells, en podrien aprofitar recursos naturals i forestal del segon, baix la condició de no tallar arbres ni arrancar la totxa de l'espart. Tanmateix, no podrien pastar els seus animals en el camps cultivat de Sumacàrcer, ni en hortes ni algoleges, ni en temps d'arregar les garrofes; només en els llocs que els veïns de Sumacàrcer hi tenien destinats a pastos. Haurien de pagar 8 lliures, la meitat per Nadal i l'altra per Sant Joan. El mateix privilegi, en igualtat de condicions, gosarien els de Sumacàrcer en terme de Cotes per 40 sous. Les terres d'ús comunal dins el terme de Sumacàrcer van veure restringits els seus usos al pas dels anys, de manera que, en 1574, uns bans senyorials prohibien tallar arbres, fer llenya o carbó sense llicència del senyor, caçar utilitzant determinades pràctiques i entrar el ramat en el bovalar de Pinella. Es constata un increment en l'ús del recursos, també del territori, ja que estaven transformant-se terres de secà en regadiu i ermes en secans, doncs durant els segles XV i XVI el senyor fomenta el conreu de noves terres, concedint franquesses. En Francesc Crespí (...1542-1581), senyor de Sumacàrcer tenia ramat propi i el 1575 el seu bestiar llaner pasturava les herbes del terme “sens contradicció de ningú”, “en Pinella on està lo bovalar de la Senyoria”, i havia acordat “que ningun bestiar entre en lo bovalar y paridera del Pla de Pinella”. Un poc abans, en 1531, el senyor de Sumacàrcer havia acordat que el arrendador dels drets senyorials

[...] no puixa vedar que los vehins que solen tenir vehinat de herbejar per lo loch que tenen acostumat, com són Thous, Navarrés, Chella, Bolbait e Antella; e que puixa lo arrendador arrendar als de la Vall de Càrcer e altres lochs erbajar, fer lenya y arrancar spart ab que no puixen arrancar tocha [...] (Pons Alós, 1995).

Es mantenen vius, per tant, costums en comú d'antic per part de distintes comunitats rurals sobre un vast territori major que el del terme senyorial cristià. Al mateix torn, el senyor de Sumacàrcer disposa de pastures pròpies al seu senyoriu i les complementa, practicant la transtermitància, com altres vassalls seus i d'altres senyors, als amples emprius de la Serra d'Énguera per donar past als seus ramats

4 Vegeu la nota 1.

al final del segle XVI, ara mirant de criar-los condicionat per l'escassetat d'herbes que es va patint al seu terme degut al creixement demogràfic i econòmic basat en l'agricultura o, possiblement, per estrictes interessos comercials.

A la Serra d'Énguera s'hi arribava des de la Ribera, tot seguint una via transversal d'est a oest, per la Vall de Càrcer, des de Sumacàrcer fins a Navarrès, Bolbaite i Benali. També, remuntant el riu Sallent fins Xella i Anna, per tal d'enllaçar amb la Canyada Reial o camí de València a Aiora i Almansa, que s'ajuntava amb la ruta anterior en Benali, una àrea on el Camí Reial d'Aiora travessava pel mig. Esta partida, encara que formava part al segle XVI i XVII del terme d'Énguera, era una extensa devesa de domini particular de la família Cabanyelles, senyors de Bolbaite, des que la va comprar En Lluís de Cabanyelles, que la va transmetre al seus successors, essent un d'ells En Jeroni de Cabanyelles, Governador del Regne de València en 1576. Contenia terres cultivades, les quals pagaven el terç-delme, la primícia i la peita al senyor, al rector i al municipi d'Énguera, respectivament. El senyor de Bolbaite podia establir terres en la devesa i donar permís per sembrar-les, de les quals percebia la porció de fruits que com a senyor li pertocava, ja que era alodial dins el terme jurisdiccional d'Énguera. Per tant, era un àrea sobre la que el senyor d'Énguera tenia la senyoria directa sense lluïisme ni fadiga. Hem de dir que la titularitat jurisdiccional d'aquesta devesa va estar disputada davant els tribunals durant tota l'Època Moderna, fins que, després de que les relacions de poder canviaren, amb la dissolució del règim senyorial, Benali va formar part del terme municipal d'Énguera. L'ús que d'aquesta devesa de muntanya se'n feia girava al voltant de la trilogia ramat-conreu-colmena. En aquest territori s'ajuntaven ramats locals i forasters. La devesa formava part de l'herbatge d'Énguera i s'arrendava pel seu senyor a ramaders serrans. Era un terreny molt estimat pels dits serrans, ja que hi feien paridores per a les ovelles, "[...] per ser com es la terra de dita partida e terme blana i més comoda per a la criaça dels corders, que ninguna altra partida del terme d'Énguera [...]"]⁵.

A finals del segle XVI, un aragonès nomenat Gamir tenia arrendades les herbes d'Énguera pel preu de 400 ducats i tenia en Benali 600 ovelles "parides i no volia que los bous de Bolbayt li mencharen les herbes"⁶. Els veïns de Bolbaite que tenien terres i heretats en la devesa pasturaven els bous de llaurada per fora dels sembrats durant el temps que s'hi trobaven per "sembrar, llaurar, segar, batre, trillar, y collir tots los fruyts y esplets de la terra"⁷. Pasturaven tant els seus animals de llauró, ajuntant-ne 20, 37 o 40 bous, vaques i vedells, com petits grups de cabres. També hi herbejaven les seues cabres els moriscos de Navarrès, i potser d'altres municipis de la rodalia.

Segons pareix, durant el segle XVII estigueren actius els intercanvis de ramats forasters en la Serra d'Énguera, els qual degueren compensar l'hipotètic estancament del local i comarcal, degut a la desestructuració del sector a causa de l'expulsió dels moriscos (Casey, 1983), doncs es va enregistrar una davallada demogràfica en la zona, a més del descens continuat dels intercanvis transhumants registrat des de que aquesta activitat assolira el seu cim els anys '20 del Sis-cents. Posem per exemple el que va

5 Vegeu la nota 1.

6 Vegeu la nota 1.

7 Vegeu la nota 1.

ocórrer a la veïna vila de Vallada, on també hi arribaven ramats serrans. A la dita vila s'ha apreciat un increment del número de corrals entre els anys 1550 i 1635, una puixança que es va perllongar en el temps. També a Énguera el segle XVI havia estat bo pel que fa al negoci ramader; això ho corrobora el desenrotllament del sector tèxtil local i l'increment, entre 1524 i 1575, dels ingressos derivats dels arrendaments senyorials dels pasts, l'herbatge de la qual incloïa el territori de Benali que no hi era alodial.

El model d'aprofitament del territori de Benali durant el segle XVI presentava molts trets del que es va desenrotllar en una àrea cultural que compartia la mateixa arrel, cas de les terres orientals del Regne de Granada en aquest mateix període (Díaz López, 2004). Al model morisc d'aprofitament se superposava, i competia amb ell, el model cristià vell, que reflectia la disparitat de les dos estructures econòmiques i socials que convisqueren al llarg de l'època morisca: per una banda, les xicotetes explotacions agropecuàries dels moriscos destinades al consum familiar i local i, per una altra, la que generava grans intercanvis comercials a base de grans ramats d'ovelles que desenvolupaven els cristians, cas del practicat pels senyors de Càrcer i Sumacàrcer. Des de Sumacàrcer a Benali hi ha unes huit hores de camí a pas d'home. De Navarrés a Benali cinc hores a pas de cavalleria. Des de Bolbait a Benali es diu que hi ha unes dues llegendes⁸, es a dir entre 8 i 10 quilòmetres. Al Regne de Granada d'abans de la conquesta cristiana hi existien drets d'ús pels habitants dels llocs immediats a les terres no privades (els comunals castellans o emprius catalans), fins a una jornada de distància, relatius al past, llenya i fusta, i d'altres productes naturals. Però, a més, la transhumància dona a entendre que hi podia haver comunitats de past més enllà dels límits de cada lloc. Així succeïa en el conjunt de la Serra de Ronda, en els Prats del Rei, al nord de Granada, o en les terres de Zafarraya i Dalías, on els ramats forasters pagaven un cànon. Però, quan els castellans tractaren d'implantar la comunitat de pastos en tot el país, fracassaran i la mesura es revocà en 1501, a petició dels pobladors de les ciutats costaneres, que veïen arruïnats els horts i les arbrades, a banda de compartir els seus pastos primerencs amb la resta del país sense compensació, ja que el ramat de la vessant mediterrània no podia passar amb facilitat al nord de les serres degut a l'abrupta orografia (Ladero Quesada, 1989). En el cas de la Ribera del Xúquer, les serralades que la delimiten no són de gran elevació; són una espècie d'amfiteatre que deixa la plana oberta i perllongada cap al nord, connectant amb l'Horta sense més accident que l'Albufera (Domingo, 1988). Si la relació física entre la serra i el pla és obvia, caldrà aprofundir i descobrir les seues connexions humanes. L'anàlisi de les relacions entre la Vall de Càrcer i la devesa de Benali (Serra d'Énguera) pot constituir un inici d'estudi.

RESULTATS

Les reflexions que es podrien realitzar sobre el model d'usos del territori han de quedar contextualitzades dins el procés d'introducció del nou ordre territorial inserit arran de la conquesta cristiana. La gestió dels espais de muntanya andalusí pareix estar basada en la complementarietat entre diversos

8 SNAHN, Fernán Núñez, C. 217, D, 6(2), "Provisiones sobre la Suplica puesta por Don Juan Pardo de la Casta Dueño de Bolbaite, y de las Devesas de la Carrasca y Benali, en razón de la posesión que de estas pretendía tener", 1701.

sistemes agropecuaris. Existiren certes connexions entre les muntanyes i les planes al·luvials del *Xarq al-Andalus* abans de la conquesta que, amb la introducció d'un nou ordre territorial, va causar desequilibris en el model anterior.

L'explotació dels recursos naturals de Benali per part de la comunitat morisca és una continuació del mode en què s'anà organitzant el territori des de la conquesta cristiana, al que el senyoriu cristià s'aclimatà i solament se superposà. L'anàlisi de la comunitat morisca de la *foia* de Llombai (Ardit, 2004) revela que la seua economia era fonamentalment agrària, una agricultura tradicional i orientada bàsicament a la subsistència, basada en els cereals, que pogué produir excedents, una part dels quals es va poder comercialitzar. Però el producte comercial fonamental fou la seda filada a partir del conreu de la morera. També mantingué una important cabanya ramadera estant o local i transhumant o forastera, complementat amb diversos aprofitaments de la muntanya. El secà es tracta la documentació, al contrari que el regadiu, en què es precisen les superfícies, amb mencions ambigües, cosa que fa sospitar un cert desinterès senyorial per aquest tipus de terres, tal vegada perquè proporcionava una renda més escassa. D'aquesta manera l'agricultura morisca era bàsicament de regadiu i el secà estava poc o mal conreat, encara que aquesta última qüestió resulta solament una sospita.

El conreu de cereal en secà, intermitent o no, segons les necessitats, sembla que s'efectuà a finals del segle xv i principis del xvi a Granada en un anell situat entre les terres irrigades i el *saltus*, dedicat a l'agricultura arbustiva i arbòria de secà (Trillo, 1999). Aquest mode d'aprofitament podria explicar el progrés, sense rompudes documentades, de la superfície dels cultius de cereal, arbustius i arboris en secà en eixos espais intermedis, ja romputs i posteriorment semiabandonats, que sustentarien l'ampliació de la zona de conreu posterior a la conquesta feudal del segle xiii a Mallorca (Soto i Jover, 2003).

A la comarca natural de la Canal de Navarrès, en una primera franja o anell a l'oest de la vall, Martí de Viciana a mitjans del segle xvi dóna notícia que els productes principals de Xella són blat, civada, seda, oli i garrofes. A Navarrès, segons el cronista s'obtenien *muchos frutos y pastos para el ganado y abejas*. Per tant, sembla que es confirma, encara que siga en primera instància, un esquema semblant d'ordenació del territori al que s'observa a Granada i Mallorca. La devesa de Benali, situada en el *saltus*, allunyada cap a l'interior en més d'una llegua de l'àrea irrigada de Bolbait és molt accessible no obstant pel pas de la vereda reial de ramat que la creua.

A aquest model morisc se superposava, i competia amb ell, el model "cristià vell", cosa que denota de nou la disparitat de les dues estructures econòmiques que convisqueren al llarg de l'època morisca. Finalment, arran de l'expulsió dels moriscos, es produí la desorganització econòmica de la principal zona ramadera del territori valencià, situada en les serres del sud i de l'oest, que va poder suposar la incapacitat per a la posterior recuperació de l'activitat (Casey, 1983).

Caldria investigar més sobre aquests aspectes, principalment, els efectes del procés d'expansió agrícola i del retrocés d'activitats basades en l'explotació de l'ermàs, inclosa la ramaderia, inclosos en una fase de modificació territorial per a incrementar la productivitat, així com els efectes a llarg termini dels nous recorreguts ramaders sobre les àrees forestals, especialment en terres de València, on el grau d'agrarització va ser extrema des de l'inici, conservant la població nativa (Torró, 2019, pp. 32-34): "Las dificultades de encontrar pastos en montañas y humedales para los rebaños que suministraban carne y

leche a la ciudad Valencia muestran de forma elocuente, ya antes de 1330, que se habían alcanzado (y rebasado) los límites posibles de la expansión” (Torró, 2019, p. 32).

Així doncs, durant l'Edat Moderna i la seua consumació al Set-cents pareix que es va assolir en molts espais la culminació d'un model econòmic basat en unes pautes generals d'explotació del sòl que cercava l'aprofitament integral del territori (Giménez Font, 2008). L'increment de les densitats de població i dels intercanvis comercials van conduir, en algun moment situat entre 1700 i 1830, a superar un determinat llindar de sostenibilitat proporcionat per l'explotació orgànica tradicional de l'agricultura mediterrània (Butzer, 1990).

Per tant, la qüestió de l'ús del territori deuríem plantejar-lo amb perspectiva de llarga durada, per tal d'interpretar correctament sistemes complexos (Giménez Font, 2010). Dins aquest context, el fet que des de Càrcer i de Sumacàrcer es fera un ús pecuari de la Serra d'Énguera, s'enten tant pel progrés agrari i demogràfic del Cinc-cents, que va empenyar la ramaderia de les hortes a l'erm, cosa que s'aprecia ja als espais irrigats andalusins, més intensament quan posteriorment el regadiu va anar creixent, com per la continuïtat d'un model anterior, encara que fortament condicionat i degradat, d'ús del territori, degut a la permanència de població morisca.

REFERÈNCIES

- Ardit, M. (1988). Transformacions agràries en la Ribera del Xúquer (segles XVI-XVIII). En *L'escenari històric del Xúquer* (pp. 69-87). Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera, L'Alcúdia, Ajuntament de l'Alcúdia, 1986.
- Ardit, M. (1993). *Els homes i la terra del País Valencià*. Barcelona: Curial.
- Ardit, M. (2004). *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*. Cartarroja / Barcelona: Afers.
- Butzer, K. (1990). The Realm of Cultural-Human Ecology: Adaptation and Change in Historical Perspective. En Turner, B. L. (ed.). *The Earth as transformed by human action*. Cambridge University.
- Català, J. & Sanchis, V. (2011). *La subcomarca de Castelló i les Ènoves*. La Pobla Llarga, autoedició.
- Casey, J. (1983). *El Reino de Valencia en el siglo XVII*. Madrid: Siglo XXI.
- Castán, J. L. (1998). Real Patrimonio, pastos y transhumancia en el término de Alzira (s. XVI-XVIII), en Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera, Alzira, 1998, Ajuntament d'Alzira, volum 2, pp. 7-19.
- Cussó, X., Garrabou, R., Olarieta, J. R., & Tello, E. (2006). Balances energéticos y usos del suelo en la agricultura catalana: una comparación entre mediados del siglo XIX y finales del siglo XX. *Historia Agraria*, 40, pp. 471-500.
- Díaz López, J. P. (2004). Modelos de transhumancia en el sureste peninsular durante la Edad Moderna. En Castán, J. L. & Serrano, C. (coords.). *La transhumancia en la España mediterránea* (pp. 365-386). Zaragoza: CEDDAR.

- Domingo, C. (1988). El Xúquer i la Ribera: introducció geogràfica. En *L'escenari històric del Xúquer* (pp. 21-33). Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera, L'Alcúdia, 1986, Ajuntament de l'Alcúdia.
- Escolano, G. (1611). *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia* [Edició facsm. de Librerías París-Valencia, Valencia, 1982].
- Franco Sánchez, F. (1994). Notícia de Enguera en el siglo xii. En DD. AA. *Aproximación a la historia de Enguera*. Ajuntament d'Enguera.
- Garrabou, R. (1985). *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana. 1850/1900*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Giménez Font, P. (2008). *Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo xviii. Una perspectiva geográfica*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Giménez Font, P. (2010). Sobre las repercusiones ambientales de las transformaciones del paisaje: oportunidades para la Geografía Histórica. *Investigaciones Geográficas*, 53, 219-230.
- González de Molina, M. (2001). El modelo de crecimiento agrario del siglo xix y sus límites ambientales. Un estudio de caso. En González de Molina, M. & Martínez Alier, J. (eds.). *Naturaleza transformada* (pp. 87-124). Barcelona: Icaria.
- Guinot, E. (2000). Introducció. En Guinot, E., Selma, S., Peris, T., Martí, J., & Vercher, S. *La Acequia Real del Júcar* (pp. 8-9). València: Camins d'aigua. El patrimonio hidràulic valenciano, 2, Generalitat Valenciana.
- Guzmán Casado, G. I. & González de Molina, M. (2006). Sobre las posibilidades de crecimiento agrario en los siglos xviii, xix y xx. Un estudio de caso desde la perspectiva energética. *Historia Agraria*, 40, 437-470.
- Ladero Quesada, M. A. (1989, 3.ª edició). *Granada. Historia de un país islámico (1232-1571)*. Madrid: Gredos.
- Mateu, J. F. (1983). Aprofitament del territori i evolució del poblament. En Mira, J. F. (dir.). *Temas d'etnografia valenciana* (1, pp. 21-118). València: Institució Alfons el Magnànim.
- Morales, J. V. & Seguí, J. (2006). Introducció a un estudi etnoarqueològic de l'activitat transhumant al nord del País Valencià. En *Recerca i difusió de l'etnografia catalana*. <http://cultura.gencat.net/cpcptc/ridec/>
- Peris, T. (1989). *Propiedad y cambio social. Alzira (1465-1768)*. València: Diputació de València.
- Peris, T. (2000). Los paisajes agrarios. En Guinot, E., Selma, S., Peris, T., Martí, J., & Vercher, S. *La Acequia Real del Júcar* (pp. 50-57). València: Camins d'aigua. El patrimonio hidràulic valenciano, 2, Generalitat Valenciana.
- Peris, T. (2001). L'escenari i els protagonistes. *Història de la Ribera, volum 1*. Alzira: Bromera.
- Piqueras, J. (1999). *El espacio valenciano. Una síntesis geográfica*. Valencia: Gules.
- Piqueras, J. & Sanchis, C. (1991). La transhumancia ibérico-valenciana en la Edad Moderna. *Cuadernos de Geografía*, 49, 35-47.
- Piqueras, J. & Sanchis, C. (2006). Geografía de Xàtiva y su región. En DD. AA. *Historia de Xàtiva* (pp. 17-104). Facultat de Geografia i Història, Universitat de València.

- Pons Alós, V. (1995). *El señorío de Sumacàrcer en la baja edad media: de mudéjares a moriscos*. Sumacàrcer: Associació d'Amics de l'Ermita de Sumacàrcer.
- Sieferle, R. P. (2001). Qué es la historia ecològica. En González de Molina, M. & Martínez Alier, J. (eds). *Naturaleza transformada* (pp. 31-54). Barcelona: Icaria.
- Soto Company, R. & Jover Abellan, G. (2003). De la agricultura andalusí a la feudal: ¿una ruptura agroecologica? (Mallorca 1230-1350). En Sabio Alcuten, A. & Iriarte Goñi, I. (eds.). *La construcción histórica del paisaje agrario en España y Cuba* (pp. 25-52). Madrid: La Catarata.
- Trillo, M. C. (1999). El paisaje vegetal en la Granada Islámica y sus transformaciones tras la conquista castellana. *Historia Agraria*, 17, 131-152.
- Torró, J. (2019). Paisajes de frontera: conquistas cristianas y transformaciones agrarias (siglos XII al XIV). *Edad Media: Revista de Historia*, 20, 13-46.

Cómo citar este artículo:

Pérez Borredà, J. R. (2022). La connexió entre Benali i la Vall de Càrcer, una altra possibilitat d'ús complementari del territori al segle XVI. *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 359-375.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23730>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.